

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar 2019, 6 (11), 147-168

**HİCRÎ V. ASIR HANEFÎ FIKİH USULÜ ÇEVRESİNİN NESİH ALGISI –
(Debûsî Örneği)**

*The Perception of Abrogation of the Circle of Hanafi's Usûl al-Fiqh in the
Fifth Century of Hegra – (al-Dabûsî Example)*

Mehmet ÜMÜTLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-mail: mehmetumutli@gmail.com ORCID:
0000-0002-7195-7200

Hakemler / Referees:

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem YILMAZ / GOP Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü AYHAN / Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Mayıs 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Haziran 2019

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran 2019

Cilt / Volume: 6 **Sayı / Issue:** 11 **Sayfa / Pages:** 147--168

Atıf / Cite as: Ümütlü, Mehmet. *Hicrî V. Asır Hanefî Fıkıh Usulü Çevresinin Nesih Algısı–
(Debûsî Örneği)* [The Perception of Abrogation of the Circle of Hanafi's Usûl al-Fiqh in the
Fifth Century of Hegra – (al-Dabûsî Example)]. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi. 6/11 (Spring 2019): 147-168.

İntihal / Plagiarism: Bu makale *ithenticate* programı ile intihal taraması yapılmıştır.
Ayrıca iki hakem tarafından incelenmiştir. / This article has been scanned with
ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two
referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

HİCRÎ V. ASIR HANEFÎ FIKİH USULÜ ÇEVRESİNİN NESİH ALGISI - DEBÛSÎ ÖRNEĞİ

Mehmet ÜMÜTLİ*

Öz

Nesih, fıkıh usulünün konuları arasında erken dönemlerden itibaren tartışılan önemli meseleler arasında yer almaktadır. Hanefî usul doktrininin oluşmasında ve şekillenmesinde büyük katkıları olan Debûsî'nin (ö. 430/1039) de nesih konusuna özel bir önem atfettiği görülür. Debûsî, konuyla ilgili olarak öncelikle neshin mümkün ve pratikte vâki bir husus olduğunu inceler. Nesihle ilgili olarak literatüre yansımış olan tartışmalar arasında Kur'ân ve sünnetin birbirini neshedip edemeyeceği meselesi de önemli bir yer tutmaktadır. Debûsî, Şâfiî (ö. 204/820) tarafından ortaya konan Kur'ân ve sünnetin birbirini neshedemeyeceği düşüncesini eleştirmiş ve çeşitli argümanlarla bunun imkânını ispatlamaya çalışmıştır. Konuyla ilgili olarak ele alınan diğer bir önemli husus da nas üzerine ziyade meselesidir. Debûsî, konuya özel bir önem vermiş ve nas üzerine ziyadenin nesih olduğu yaklaşımını savunan hâkim Hanefî düşüncesini güçlü delillerle savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Debûsî, Nesih, Takvîmu'l-edille, Nâsîh, Mensûh.

The Perception of Abrogation of The Circle of Hanafi's Usûl al-Fıqh in The Fifth Century of Hegra - al-Dabûsî Example

Abstract

The abrogation (naskh) is one of the most important issues discussed in the early history of the usul al-fıqh. It is seen that al-Dabûsî (d. 430/1039), who made great contributions to the formation of Hanafi usul al-fıqh, attributed special importance to the subject of abrogation. al-Dabûsî, on the subject primarily examines the existence of the abrogation is possible and practical. Among the debates reflected in the literature regarding the abrogation, the question of whether the Qur'an and the Sunnah can abrogate each other also holds an important place. al-Dabûsî criticized the idea what put forward by al-Shafi (d. 204/820) that the Qur'an and Sunnah can not abrogate each other and tried to prove the possibility through various arguments. Another important issue dealt with on the subject is the issue adding on the text. al-Dabûsî gave special importance to the subject and defended the widespread thought of Hanafi that adding on the verse is abrogation with strong evidences.

Keywords: al-Dabûsî, Abrogation, Taqwîm al-adillah, Abrogating text, Abrogated

STRUCTURED ABSTRACT

Abrogation (naskh) issue; in addition to being a common area handled by disciplines such as tafsir, hadith and fıqh, has been examined theoretically in usul

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı e-Mail: mumutli@pau.edu.tr ORCID: 0000-0002-7195-7200

al-fiqh as its subject is legal provision (*hukm shar'i*). Beginning from the early periods, scholars of usul al-fiqh gave a special importance to the subject of abrogation and contributed to it by presenting their thoughts on abrogation theory. When the historical course of the usul al-fiqh is examined, it is seen that the scholars of the usul al-fiqh agree on the existence and possibility of the abrogation. However, there have been differences of opinion on whether the Qur'an and the Sunnah can abrogate each other.

al-Dabûsî (d. 430/1039), is an important Hanafi scholar of fiqh and usul al-fiqh who lived in the fifth century. al-Dabûsî, in his work "*Taqwîm al-adillah*" which he wrote about the usul al-fiqh, has included the subject of abrogation in a systematic manner. al-Dabûsî states that the word abrogation has two meanings in the dictionary; cancel (*ibtâl*) and change (*tabdîl*). However, it is seen that he does not make any choice between the meaning of cancel and change. As the term of usul; disclosure of the time in force of the provision. al-Dabûsî states that the majority of Muslims accept the abrogation as possible and permissible, except for a small number of people whose words cannot be dignified. According to him, Muslims who accept the sharia of Muhammad cannot have reasonable grounds for not accepting abrogation. While al-Dabûsî answers and rejects the views of those who reject the abrogation, it is seen that he does not receive too many interlocutors of Muslims who deny the abrogation. He explained the allegations that abrogation cannot exist to a large extent through the Jews, and gave some justification against these claims.

Abrogation is a situation in the provision that has not been mentioned in the validity of the regulation of text of verse and hadith. Because it is not known by people until when the provision will continue. Therefore, it is possible to declare the validity of such provisions later in the knowledge of Allah. Since Allah knows how long the first provision will continue, declaring the duration of the provision with a second proof cannot be regarded as a return from his opinion or a mistake.

Abrogation is divided into four parts: Abrogation the provision with the reading. Abrogation of the provision except reading. Abrogation of the reading except provision and the abrogation that happens with adding on the text. According to al-Dabûsî, it is permissible to abrogate reading and provision together. As a matter of fact, both the texts and the provisions of the pages given to the previous prophets have been extinct and there is no trace of them. al-Dabûsî emphasized that, adding on the text, it is apparently a explain, but an abrogation in terms of content. al-Dabûsî seems to try to explain the wisdom of the subject of abrogation on a reasonable basis. According to him, Allah makes certain provisions legitimate for the benefit of his servants or according to wisdom. This benefit and wisdom that belongs to the provisions can vary according to time and ages. In such a case, it is nice and appropriate to make some amendments to the provisions that may be amended.

al-Dabûsî limits the proofs that the abrogation takes places with the Qur'an and the Sunnah. Therefore, in proofs such as *ijmâ* (*icmâ*) and analogy (*kıyâs*), the

abrogation does not take place. The abrogation in the Qur'an and Sunnah is divided into four parts; Abrogation of the Qur'an the Qur'an. Abrogation of the Sunnah the Sunnah. Abrogation of the Qur'an the Sunnah, and abrogation of the Sunnah the Qur'an. al-Dabûsî examined in detail the question of whether Qur'an and Sunnah can abrogate each other, which is a controversial issue, and criticized the opinion of the al-Shafi (d. 204/820), who did not see such an object as possible, and the evidences on which he was based. In this context, he stated that abrogation is possible between the two evidences based on the fact that accurate sunnah is the product of revelation and tried to support his view through examples.

GİRİŞ

Nesih meselesi; tefsir, hadis ve fıkıh gibi disiplinler tarafından ele alınan ortak bir alan olmanın yanısıra “mahallü'n-nesh” tabiriyle ifade edilen konusunun şer'î hüküm olması itibariyle fıkıh usulünde de teorik arka planı yönüyle incelenmiş ve tartışmalara konu olmuştur. Fıkıh usulü âlimleri erken dönemlerden itibaren nesih konusuna ayrı bir önem vermiş ve müstakil başlık altında inceledikleri nesih teorisine dair düşüncelerini ortaya koyarak konuya katkı sağlamışlardır.

Fıkıh usulünün tarihi seyri incelendiğinde fukahâ ve mütekellimîn metodunu benimseyen usulcülerin, neshin varlığı ve imkânı hususunda fikir birliği içerisinde oldukları görülür. Öte yandan dinin temel iki kaynağı olan Kur'ân ve sünnet delillerinin birbirini neshedip edemeyeceği problemi, görüş ayrılıklarının meydana geldiği bir alan olmuştur.

Fukahâ metodunu temsil eden Hanefî usul âlimleri, nesih konusunu detaylı olarak incelemişler ve muhalif görüşlere karşı aklî ve naklî deliller sunarak konuya dair mezhebin yaklaşımını savunmuşlardır. Hicrî beşinci asırda yaşamış ve Hanefî mezhebinin usul düşüncesinin gelişmesine önemli etkileri olan Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) nesih konusunda da önemli katkıları olmuştur. Bu çalışmada, Debûsî'nin “*Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkh*” adlı eseri özelinde nesihle ilgili görüşlerinin tespit ve analizinin yapılması amaçlanmaktadır. Bununla birlikte ihtiyaç duyulması halinde diğer usul âlimlerinin görüşlerine de yer verilmek suretiyle mukayese yapılacaktır. Bu sayede, nesih meselesinin hicrî beşinci asır Hanefî fıkıh usulü çevrelerinde hangi yönleriyle ele alınıp nasıl bir üslûp ile değerlendirilmiş olduğunu Debûsî üzerinden görme imkânı sunulacaktır.

1. Nesih Kavramı

Debûsî, nesih kelimesinin sözlükte “iptal” ve “tebdîl” olmak üzere iki manasının bulunduğunu ifade eder ve dildeki kullanımlarından hareketle kavramlar arasındaki irtibat yönünü açıklamaya çalışır. Buna göre (نسخت الشمس (الظل) “Güneş gölgeyi neshetti”, نسخت الرياح الديار) “Rüzgarlar beldeleri neshetti”

örneklerinde kullanılan nesih kelimesi, “iptal etmek” anlamına gelmekte olup “yok etmek, alametlerini ve belirtilerini ortadan kaldırmak” anlamlarını ifade etmektedir. (نسخت الرسوم) “Resimleri/çizimleri neshettim” örneğinde kullanılan nesih kelimesi ise “tebdîl” anlamında kullanılmaktadır. Debûsî, tebdîl anlamının kapsamında üç örnekleme bulduğunu ifade eder. Buna göre “tenâsüh” kavramı tebdîl anlamına gelmektedir. Zira tenâsüh, ilk ruhun kalmasıyla birlikte bu ruhu taşıyan beden başka bir bedenle değiştirilmesidir. “Kitap istinsâhı” da tebdîl anlamına gelmektedir ve kitabın içindekilerin benzerini (mislini) başka bir kitaba yazarak nakletmektir. Kitabın istinsâhı konusundaki bu nakletme, hakikî olmayıp, mecâzî bir işlemdir. Çünkü nakil kelimesi “herhangi bir şeyi bir yerden başka bir yere taşımak” anlamına gelmektedir. Hâlbuki kitabın istinsâhında, önceden yazılı olan şeyler için böyle bir durum söz konusu olmamaktadır. Önceki şeriatların başka bir şeriatla tebdîl edilmek suretiyle neshedilmesi de Debûsî’nin konuyla ilgili vermiş olduğu diğer bir örnektir.¹

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Debûsî nesih kavramının hakikî anlamını, iptal ve tebdîl olarak kabul etmektedir. Bununla birlikte onun, iptal ve tebdîl anlamları arasında herhangi bir tercihte bulunmadığı görülmektedir. Bu tavrının kendisinden önceki Hanefî usulcüsü Cessâs (ö. 370/981) ile paralellik arz ettiği görülmektedir. Hanefî usul eserlerinin günümüze ulaşan ilk örneğini kaleme alan Cessâs, nesih kelimesinin nakil, iptâl ve izâle anlamlarına geldiğini fakat bu manalarından hiçbirisinin, neshin hakikî anlamı olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre nesih kelimesinin bu anlamlarda kullanımı, mecâzî bir kullanımdır. Zira Cessâs, neshin şer’î bir adlandırma olduğunu ve kelimenin sözlükteki bu anlamları ile şer’î anlamı arasında herhangi bir bağlantının bulunmadığı düşüncesindedir.² Sonraki Hanefî usulcülerinden Serahsî (ö. 483/1090) ise nesih kelimesinin hakikî anlamı konusunda söylenenler içerisinde en yakın anlamın “bir şeyi başka bir şey ile değiştirmek” manasına gelen “tebdîl” anlamı olduğunu belirterek tercihin net bir şekilde ortaya koymuştur.³

Neshin sözlük anlamlarını ayrıntılı denilebilecek bir tarzda ele alan Debûsî, ilgili başlık altında bir fıkıh usulü terimi olarak nesih kavramını ne ifade ettiğini açık bir şekilde ortaya koymamakta ve neshin imkân ve cevâzı ile ilgili

¹ Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsmâ, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkh*, thk. Halil Muhyiddin Meys, (Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 228.

² Bkz. Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 2: 197-200.

³ Bkz. es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Usûl*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afğânî, (Beyrût: Dârü'l-fıkr, 2005), 2: 54.

görüşlere değinerek konuya devam etmektedir.⁴ Bununla birlikte Debûsî, hükümleri neshe konu olmaları yönüyle incelediği ileriki bölümde nesih kavramını; “*meşrû olan hükmün meşrû olma müddetinin beyânı*” şeklinde daha önce tanımladığını ifade etmiştir.⁵ Ancak araştırdığımız kadarıyla neshin bu şekilde tanımlanması önceki bölümlerde yer almamaktadır. Debûsî’nin bu tutumuna, terim anlamıyla neshin Hanefî usul âlimleri arasında “*hükmün müddetinin beyânı*” şeklinde kabul gören bir muhtevaya karşılık geldiği bilgisinin varlığı gerekçe gösterilebilir. Nitekim Cessâs’a ait olan “*vehim ve takdirimize göre bâki olması mümkün olan hükmün müddetinin beyân edilmesi*”⁶ şeklindeki nesih tanımlamasının bu tevcîhin makul olduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Debûsî, neshin sözlük anlamlarını ele aldıktan sonra içerisinde “nesih”⁷ ve “tebdîl”⁸ kavramlarının yer aldığı ayetleri zikretmiştir. Bu tavrıyla nesih kavramının iptal ve tebdîl anlamlarını Kur’ân’dan desteklemeyi amaçladığı söylenebilir.

2. Neshin İmkân Ve Cevâzı

Debûsî, sözleri itibara alınmayacak kadar az sayıda bir topluluk⁹ dışında Müslümanların çoğunluğunun neshi, mümkün ve câiz kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Debûsî, Kur’ân’da neshin varlığını ortaya koyan ayetler¹¹ ve kiblenin tahvîli, zina cezasının hapis ve eziyetten (bekarlar için) celde olarak

⁴ Bkz. Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 235.

⁵ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 228.

⁶ Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*, 2: 199.

⁷ “*Biz bir âyetin hükmünü nesheder veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.*” (Bakara 2/106).

⁸ “*Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman...*” (Nahl 16/101).

⁹ Debûsî’nin isim vermeden eleştirdiği bu kişinin Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim sonraki dönem kimi usul eserlerinde, bu düşünceyi savunan kişi olarak ismin açıkça zikredildiği görülmektedir. (Bkz. er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî ilmi usûli’l-fikh*, thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî, (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1997), 3: 307; Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu’l-esrâr an Usûli’l-İslâm el-Pezdevî*, (İstanbul: Şirket-i sahâfe-i Osmâniye, 1890), 3: 157; İbn Emîr Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve’t-tahbîr*, (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1983), 3: 44). Kur’ân’da neshin varlığını kabul etmemesiyle tanınan Ebû Müslim, Mu’tezile kelâm âlimlerindedir. Tefsîr ve Mu’tezile kelâmı sahalarında derin bir bilgiye sahip olduğu, Arap dili, hadîs, fıkıh gibi ilimlerde de kendini yetiştirdiği ifade edilmiştir. Bazı Şîa kaynaklarında Şîa’ya meyli olduğu da söylenmiştir. (Bkz. Lutfullah Cebeci, “Ebû Müslim el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 509).

¹⁰ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 228.

¹¹ Bkz. Bakara 2/106; Nahl 16/101.

düzenlenmesi gibi örnekler üzerinden Müslümanların tavrının neshi kabul etmek olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Hz. Peygamber'in şeriatını ikrar eden ve önceki şeriatların onun şeriatıyla neshedildiğini kabul eden Müslümanların, neshi kabul etmeme noktasında makul gerekçeleri olamaz.¹²

Debûsî, Yahudilerden de neshin bâtil olduğunu savunanların bulunduğunu ve bu konuda onların iki gruba ayrıldıkları üzerinde durmaktadır.¹³ Debûsî'nin, neshi reddedenlere cevaplar verip onların görüşlerini eleştirirken, neshi inkâr eden Müslümanları çok fazla muhatap almadığı görülür. O, neshin var olamayacağına dair iddiaları büyük oranda Yahudiler üzerinden anlatmış ve söz konusu iddialara karşı akli gerekçeler sunarak cevaplar vermiştir.

Debûsî'nin ifade ettiğine göre Yahudilerden bazıları, neshi aklen câiz görmeye beraber dinen câiz kabul etmemektedirler. Yani neshin aklen mümkün olabileceğini fakat bunun vâki olmadığını iddia etmektedirler. Bu düşünceyi savunanlar, Tevrat'ta geçtiğini ve kıyamete kadar hükmünün devam edeceğini iddia ettikleri "*Yer ve gök varolduğu sürece cumartesi yaşağını tutun*" ifadeleriyle görüşlerini temellendirmektedirler. Onlara göre neshin câizliğinin kabul edilmesi, mütevâtir olan bu hükmün iptalini gerektirmektedir. Tenâkuz ifade eden böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün değildir.¹⁴ Debûsî'ye göre, Yahudilerin dinlerinde ve kitaplarında tahrif söz konusu olduğu için bu iddiaları doğru kabul edilemez. Ayrıca Hz. Adem'in kendisinin bir parçasından yaratılan Hz. Havva ile nikahlanması, iddia sahipleri tarafından da inkar edilemeyen bir husus olup, böyle bir evlilik sonraki şeriatlarda yasaklanmıştır.¹⁵ Bu durum, neshin sadece teorik düzeyde yer alan bir olgu olmayıp pratik yansımalarının olduğunu göstermektedir.

Yahudilerden diğer bir grup ise neshin aklen mümkün olmadığını iddia etmektedir. Onlara göre Allah, herhangi bir şeriatı hasen (güzel/iyi) olduğu için emretmekte ve herhangi bir şeyi de kabîh (çirkin/kötü) olduğu için yasaklamaktadır. Bu düşünceye göre neshi kabul etmek, Allah'ın, hasen olduğu için emrettiği şeyi daha sonra kabîh olduğu için yasaklaması anlamını ifade etmektedir. Böyle bir şey ise yaratıcının önceki emrinde hata (ğalat) etmiş olduğunun ortaya çıkması anlamına gelmektedir ki, böyle bir durum Allah için düşünülemez. Dolayısıyla herhangi bir vakitle kayıt altına alınmamış mutlak

¹² Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 229.

¹³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 228.

¹⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 228.

¹⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 230.

emirler süreklilik (bekâ) ifade etmekte ve bu yönüyle de neshedilmeleri mümkün olmamaktadır.¹⁶

Debûsî, neshin mahiyetini ortaya koyarak neshi aklen mümkün görmeyen Yahudilerin öne sürdükleri iddialarını tenkit etmektedir. Ona göre nesih, nasta düzenlenirken geçerlilik vakti zikredilmemiş olan şer'î hükümlerde söz konusu olan bir durumdur. Hükmün ne zamana kadar devam edeceği ise insanlar tarafından bilinmemektedir. Dolayısıyla Allah'ın bilgisinde muvakkat olan bu tür hükümlerin geçerlilik vaktinin daha sonra beyân edilmesi mümkün olmaktadır. İlk hükmün ne zamana kadar devam edeceğini bildiği için Allah'ın, hükmün müddetini ikinci bir delille beyân etmesi, onun hakkında görüşünden dönmek veya bir hata olarak değerlendirilemez.¹⁷

Debûsî'nin, neshin imkânını ispatlamak için birtakım aklî argümanlar da kullandığı görülmektedir. Ona göre nesih konusu; Allah'ın insana hayat verip, âlemi yarattıktan sonra insandaki hayat sıfatını almasına ve âlemi de yok etmesine (ifnâ) benzemektedir. İnsandan hayat sıfatının alınması ve âlemin yok edilmesi, Allah hakkında, bu varlıkların süreklilik (bekâ) vaktinin sona erdiğinin beyân edilmesinden ibarettir. Debûsî'ye göre nesih konusuna da bu şekilde yaklaşılması gerekir. Zira Allah'ın emrettiği ve yarattığı her şeyde bir hikmet vardır.¹⁸

Debûsî, ahkâmı düzenleyen nasların, neden hükümlerin sürekliliğini (bekâsını) gerektirmediği sorusunu cevaplayarak konuyu izah etmeye çalışmıştır. Ona göre hükmün süreklilik arz etmesi başka bir delille söz konusu olmaktadır. Bu, kayıp olan bir kişinin, öldüğüne dair herhangi bir delil bulunmadığı sürece yaşıyor olarak kabul edilmesine benzemektedir. Naslarda düzenlenen hükümler için de aynı durum söz konusudur. Hükümlerde var olan hüsn vasfının yok olduğuna dair herhangi bir delil bulunmadıkça, mevcut hüküm hakkında hüsn durumu istishâb edilerek hükmün devam ettiği sonucuna varılır.¹⁹

3. Neshin Şartı

Debûsî'ye göre neshedilmesi mümkün olan hükümde neshin gerçekleşebilmesi için o hükümle amel edilmesinin mümkün olması (temekkün mine'l-amel) şarttır. Dolayısıyla herhangi bir hükümle amel edilecek kadar bir zamanın geçmemesi durumunda söz konusu hükmün neshedilmesi câiz olmamaktadır. Debûsî'ye göre emrin gereğini yerine getirmeye çalışan mükellef, bir engel sebebiyle emri tam manasıyla yerine getiremeden hüküm

¹⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 228.

¹⁷ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 229.

¹⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 229.

¹⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 229.

nesih edilirse emre imtisal (yerine getirme gayreti) gerçekleştiği için sevap elde eder. Fakat amel için yeterli vakit varken hükümle amel etmeyen mükellef, hükmün neshedilmesiyle günahkâr olmuş olur.²⁰ Neshin gerçekleşebilmesine yönelik Debûsî tarafından ifade edilen bu şartın Hanefî usûl geleneğinde Debûsî'den önce Kerhî (ö. 340/952), Cessâs ve Mâturîdî tarafından da benimsendiği görülmektedir.²¹ Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî ise neshin gerçekleşmesi için inanmanın yeterli olduğu (temekkün mine'l-i'tikâd) düşüncesini benimsemişlerdir.²² Sonraki dönem Hanefî usulcülerinden bir çoğunun bu iki usulcünün yaklaşımını tercih ettiği görülmektedir.²³

4. Neshin Kısımları

Debûsî'ye göre neshin dört kısma ayrılmaktadır:

1. Tilâvetle hükmün birlikte neshi,
2. Hükmün neshedilip tilâvetin kalması,
3. Tilâvetin neshedilip hükmün kalması,
4. Nassa yapılan ziyade ile gerçekleşen nesh.²⁴

Debûsî'nin, yapmış olduğu bu taksim özelinde bazı hususlara değindiği görülmektedir. Ona göre nassa ziyadenin neshin kapsamında değerlendirilmesi, Hanefî mezhebinin genel yaklaşımıdır. Şâfiî mezhebine göre ise bu işlem bir beyân olup neshin kapsamında değerlendirilmemektedir. Debûsî, bazı âlimlerin sebep-müsebbep ilişkisi bağlamında bir yaklaşım benimseyerek hükme sebep olması yönüyle tilâvet edilen nas olmaksızın hükmün; sonucu olması yönüyle de hüküm olmadan tilâvetin bulunamayacağını ifade ederek ikinci ve üçüncü kısımda zikredilen nesh türlerine itiraz ettiklerini ifade etmektedir.²⁵

4. 1. Tilâvetle Hükmün Birlikte Neshi

Debûsî'ye göre tilâvet ve hükmün birlikte neshedilmesi câizdir. Nitekim Hz. İbrahim'e verilmiş olan sahîfeler gibi önceki peygamberlere verilmiş olan sahîfelerin hem metinleri hem de hükümleri neshedilmiş ve onlardan hiçbir iz kalmamıştır. Debûsî'nin ifadesine göre neshin bu türü iki şekilde gerçekleşmiş

²⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 237.

²¹ Bkz. İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3: 49; Molla Hüsrev, Mehmed, *Mir'âtü'l-usûl fi şerh-i Mirkâtî'l-vusûl*, (İstanbul: Salah bilici kitabevi, t.y.), 373.

²² Pezdevî, *el-Usûl*, 3: 169, 170; Serahsî, *el-Usûl*, 2: 63.

²³ Bkz. en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*, (İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986), 2: 83; İbn Melek, Abdüllatîf bin Abdülazîz bin Emînüddîn, *Şerhu'l-Menâr*, (İstanbul: Salah bilici kitabevi, t.y.), 243; Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî, *Nûrû'l-envâr fi şerhi'l-Menâr*, (İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986), 2: 83.

²⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 231.

²⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 231.

olabilir. Ya Allah, kalpleri bu tür vahiyleri ezberlemekten alıkoymak ve zikredilmesini kaldırır ya da vahyedilen âyetleri bilenler, kendilerinden sonrakilere bu birikimi aktaramadan vefat ederler.²⁶

Debûsî'ye göre bu tür bir nesih, Hz. Peygamber hayatta iken söz konusu olup vefatından sonra gerçekleşmez. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra böyle bir neshin kabul edilmesi, Kur'ân'ın tamamının neshedilmesi imkânına sebep olmaktadır ki, böyle bir durum mümkün değildir. Nitekim "*Kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*"²⁷ ayetiyle de bu hususa dikkat çekilmektedir. Debûsî'ye göre bu âyette yer alan korumakla, vahyin Allah katında korunması kastedilmemektedir. Zira Allah, unutmak ve gaflet gibi vasıflarla nitelenemeyeceği için O'nun hakkında böyle bir durumun tasavvur edilmesi uygun değildir. Dolayısıyla kitabın korunması ile kastedilen, insanlara indirilmiş olan vahyin korunmasıdır. Çünkü ehl-i kitabın kendilerine indirilmiş olan vahyi tahrif etmelerinde olduğu gibi veya vahyin ümmet tarafından unutulması gibi yollarla, indirilmiş olan vahyin yok olma ihtimali söz konusudur. Debûsî'nin ifadesine göre Allah, kullarının imtihanı devam ettiği sürece onları vahyisiz olarak mücerret akılla başbaşa bırakmayacaktır. Nitekim geçmiş ümmetlerde de vahyin mevcut olmadığı böyle bir durum vâki olmamıştır. Bunun yanında ibadetler gibi bir takım yükümlülüklerle insanların sorumlulukları ve imtihanı devam ederken bu sorumlulukların kaynağını teşkil eden vahyin zâyi olması mümkün değildir. Çünkü bu tür sorumluluklar mücerret akılla ortaya konamaz. Debûsî'ye göre, dünya imtihanının sonlanıp sorumluluğun ortadan kalkacağı kıyamet gününe kadar vahyin varlığını sürdüreceği gerçeği, zorunlu bir bilgidir.²⁸

4. 2. Hükmün Neshedilip Tilâvetin Kılması

Debûsî, zina suçunun cezasını düzenleyen ayetlerin hükümlerinin neshedilmesini bu kısma örnek vermek suretiyle neshin bu türünün câiz ve vâki olduğunu ifade etmektedir. Zina edenler hakkında Kur'ân'da yer alan "*Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlar hakkında bir yol açıncaya kadar evlerde tutun*"²⁹ ve "*İçinizden bu çirkin fiili işleyenlere eziyet edin*"³⁰ ayetleri ile sabit olan "evde hapis" ve "sözlü eziyet" hükümleri, muhsan olmayanlar için celde (sopa) cezasının,³¹ muhsanlar için ise recm cezasının düzenlenmesiyle neshedilmiştir. Bununla birlikte hükümleri

²⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 231.

²⁷ Hicr, 15/9.

²⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 231.

²⁹ Nisâ, 4/15.

³⁰ Nisâ, 4/16.

³¹ Bkz. Nûr, 24/2.

neshedilmiş olan bu âyetler, lafızlarıyla Kur'ân'da mevcut olup tilâvet edilmektedir.³² Cessâs'ın da aynı örnek üzerinden konuyu temellendirdiği görülmektedir.³³

Debûsî'nin hükmün neshedilip tilâvetin bâki kalmasını aklî olarak gerekçelendirmeye çalıştığı görülür. Ona göre nassın ifade etmiş olduğu mana ile ilgili olan kimi hükümler bulunduğu gibi namazın kırâat ile câiz olması gibi nassın tilâvetiyle ilgili olan hükümler de bulunmaktadır. Nassın ifade etmiş olduğu herhangi bir hükmün süreklilik arz etmesi ise hükmü ortadan kaldıran başka bir delilin bulunmaması durumunda söz konusu olmaktadır.³⁴

4. 3. Tilâvetin Neshedilip Hükmün Kalması

Debûsî'ye göre bir nassın hükmü bırakılıp tilaveti nesh edilebilir. Zira hükümler, "vahy-i metluv" denilen Kur'ân ile sabit olduğu gibi "vahy-i gayr-i metluv" olarak nitelendirilen Kur'ân dışı vahiyle de sabit olabilmektedir. Nassın tilâveti, nassın mücebi olan hükümle amel etmekten başka (zâit) bir hükümdür.³⁵ Bu yaklaşımıyla Debûsî'nin, bir hüküm olarak varlık kazanan tilâvetin müstakil olarak neshedilmesini mantıksal olarak izah etmeye çalıştığı ifade edilebilir. Nitekim tilâvetin; maksud bir hüküm olduğunu, bu yönüyle de sübûtunun ve neshinin mümkün olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir.³⁶

Debûsî, neshin bu türüne sahabeden Abdullah İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) mushafında yer alan ve yemin keffâretinde tutulacak orucunun peşpeşe olması gerektiğini öngören "mütetâbiât" (peş peşe) ifadesini örnek olarak vermektedir. İbn Mes'ûd'un mushafında ilgili ayette³⁷ yer alan "mütetâbiât" lafzı neshedilmiş fakat gayr-i metlûv vahiy olarak varlığını sürdürmüştür. Debûsî, böyle bir neshin gerçekleşmiş olduğunun nasıl bilineceği sorusunu cevaplayarak konuyu tutarlı bir zeminde izah etmeye çalışır. İbn Mes'ûd'un âdil bir râvî olduğunu belirten Debûsî, Allah'ın "mütetâbiât" ifadesinin tilâvetini tüm insanların zihinlerinden kaldırıp yalnızca Abdullah İbn Mes'ûd'un zihninde bıraktığını, böylece tilâveti neshedilen bu ifadenin hükmünün, onun kırâatı ile

³² Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232.

³³ Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*, 2: 268, 269; Benzer örnekler için bkz. Serahsî, *el-Usûl*, 2: 80.

³⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232.

³⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232.

³⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232.

³⁷ "Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır." (Mâide, 5/89).

varlığını sürdürdüğünü belirtir. Öte yandan bu okuyuşun, mütevâtir bir kırâat olmadığı için de vahy-i metlûv olarak değerlendirilemeyeceğine dikkat çeker.³⁸

4. 4. Nassa Yapılan Ziyade ile Nesih

Debûsî, nassa yapılan ziyade konusuna mütekellimîn usulcülerinin konuya dair yaklaşımlarını vermek suretiyle giriş yapmıştır. Debûsî'ye göre bu usulcüler, nassa ziyâde yapılmasını bir beyân olarak kabul etmekle birlikte nesih olamayacağını ifade etmektedirler. Zira yapılan ziyadede, nastaki hükmün değiştirilmesi (tebdîl) söz konusu olmamaktadır. Aksine nastaki mevcut hükmün takrîr edilip kuvvetlendirilmesi ve başka bir hükmün ona ilavesi söz konusudur. Örneğin zina cezası, yüz celde olarak ayette düzenlenmiş, sünnet ise bu hükümle birlikte sürgün cezasını getirmiştir. Yemin keffâretinde azat edilecek olan kölenin mutlak olarak zikredilip sonra başka bir ayette "mü'min" vasfıyla kayıtlanması da aynı şekilde değerlendirilmektedir.³⁹

Debûsî, nassa herhangi bir şey ziyade etmenin, zâhiren (sureten) bir beyân olduğunu kabul etmekle birlikte muhteva itibariyle (mânen) bir nesih olduğunu vurgulamış ve Hanefî usul düşüncesinde konuya dair yaygın kanaati yansıtmıştır. Debûsî'nin, mezhebin bu düşüncesini makul bir takım argümanlarla desteklemeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre ilgili ayet,⁴⁰ zina suçunun cezasını celde olarak düzenlemiştir. Celdenin sürgünle birlikte suça öngörülen ceza olarak kabul edilmesi durumunda ise Kur'ân'da düzenlenmiş olan celde cezasının tek başına yeterli olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Oysa ibadetler, cezalar ve keffâretler gibi Allah hakkı olan konular, sübût ve edâ edilme açısından cüzlere ayrılması (tecezzi') mümkün olmayan hususlardır. Dolayısıyla bu tür konularda herhangi bir unsurun eksikliği, geriye kalan kısmın hüküm olarak yeterli olmasına engel teşkil etmektedir.⁴¹ Örneğin sabah namazının bir rekâtı veya öğle namazının iki rekâtı, diğer kısmından ayrıldığında, geriye kalan kısım ne sabah namazı, ne öğle namazı ve ne de onlardan bir parça olacaktır. Yarım gün tutulan oruçta da aynı durum söz konusudur. Nitekim hatâen adam öldürme keffâreti⁴² olarak altmış gün oruç

³⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232. Pezdevî ve Serahsî'nin de benzer izahlarla konuyu değerlendirdikleri görülmektedir. (Bkz. Pezdevî, *el-Usûl*, 3: 359-360; Serahsî, *el-Usûl*, 2: 81)

³⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 232.

⁴⁰ Hükmü düzenleyen ayer şu şekildedir: "Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun." (Nûr, 24/2).

⁴¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 233.

⁴² Hatâen adam öldürme keffâreti ayette şu şekilde düzenlenmektedir: "Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünen ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir

tutması gereken kişinin, bir ay oruç tuttuktan sonra hastalanması halinde oruçtan geriye kalan günler için yemek yedirmesi ve keffâretini bu şekilde tamamlamak istemesi câiz değildir. Zira âyette meşru kılınan hüküm iki ay oruç tutulmasıdır. Dolayısıyla bu zaman dilimi oruç tutularak geçirilmediği sürece edâ edilmiş olma hükmünün verilmesi mümkün değildir.⁴³ Bu açıklamalardan hükümlerin parçalara ayrılmasının mümkün olmadığı, ayrılması durumunda ise hem ayrılan hem de geriye kalan parçanın kâmil bir hüküm olarak değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Debûsî, iftira (kazf) suçuna öngörülen ceza⁴⁴ üzerinden konuya dair yaklaşımını desteklemeye çalışmıştır. İftira haddinde seksen celde cezası yerine getirildiğinde, kendisine ceza uygulanan kişinin şâhitliği de iptal edilmiş olur. İlgili nasta düzenlenmiş olan celde sayısının bir eksikle yetmiş dokuz olarak uygulanması durumunda ise kâzifin yani iftira suçunu işleyen kişinin şahitliği geçersiz olmamaktadır. Zira suça öngörülen ceza tam anlamıyla uygulanmamıştır. Debûsî buna gerekçe olarak hadlerde bölünmenin mümkün olmadığını ve bu yönüyle de hükmün kendisine bağlandığı illetlere benzediğini ifade etmektedir. Nasıki illetin bir kısmının yok olması durumunda, geri kalan kısmın illet olarak varlığı söz konusu değilse tam olarak uygulanmağı sürece had cezasının varlık kazanması da söz konusu olmamaktadır.⁴⁵

Debûsî yemin keffâretinde mutlak olarak yer alan “bir köle azat etme” hükmünün⁴⁶ hâtâen adam öldürme keffâretinde yer alan “mü’min bir köle azat etme” hükmüne⁴⁷ kıyas edilerek mutlak olma durumundan çıkarılmasını da nassa yapılan bir ziyade kapsamında değerlendirmektedir. Aynı şekilde, namazlarda okunması farz olan ve ilgili ayette⁴⁸ mutlak olarak düzenlenen kırâatın, hadis deliline⁴⁹ dayanarak Fatıha sûresi ile kayıtlanması da nassa yapılan bir ziyade olmaktadır.⁵⁰

Özetle ifade etmek gerekirse Debûsî, nasta yer alan hükme ziyade bir hüküm ya da husus içeren başka bir nassın veya haberin bulunması halinde, söz

topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir.” (Nisâ, 4/92)

⁴³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 233.

⁴⁴ Hükmü düzenleyen ayet şu şekildedir: “İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir.” (Nûr, 24/4)

⁴⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 233.

⁴⁶ Bkz. Mâide, 5/89.

⁴⁷ Bkz. Nisâ, 4/92.

⁴⁸ “... O halde Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun.” (Müzzemmil, 73/20)

⁴⁹ “Fâtıha’yı okumayanın namazı yoktur.” (Müslim, “Salât”, 34)

⁵⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 233.

konusu ziyadeyi nesih kapsamında değerlendirmektedir. Ona göre bu tür ziyade mana itibariyle nesihdir.⁵¹ Cessâs'a göre nassa yapılan ziyade, nassın bağımsız olur ve nassın hükmü yerleştikten sonra gelirse nesih olmaktadır. Nassa bitişik (mukârin) gelmesi durumunda ise söz konusu ziyade nassa birlikte bir bütün olarak değerlendirilir.⁵² Semerkandî'nin aktardığına göre Mâturîdî (ö. 333/944), nassa ziyadenin nesih veya beyân olması konusunda delil olmadan bir şey söylenemeyeceği yaklaşımını benimsemektedir.⁵³ Kanaatimizce Hanefî usûl-i fıkıh geleneği içerisinde nassa ziyadenin nesih olduğu düşüncesini en net savunan âlim Debûsî'dir. Pezdevî ve Serahsî'nin de bu hususta büyük oranda Debûsî'nin izini takip ettikleri söylenebilir.⁵⁴

5. Neshin Konusu

Debûsî hükümleri, neshe ihtimali olanlar ve olmayanlar şeklinde iki kısma ayırmaktadır. O, neshe konu olabilecek hükümlerin temel özelliğinin sonradan geçici süreyle yürürlüğe konduğunun beyân edilmesi olduğunu belirtir. Dolayısıyla Allah'a, sıfatlarına, kitaplarına ve peygamberlerine iman gibi değişmeyen hususlar neshe konu olamaz. Bunların dışındaki hükümler ise ebedilik (te'bîd) veya geçici süreyle yürürlükte olmak (muvakkat) gibi herhangi bir vakitle kayıtlanıp kayıtlanmaması açısından dört kısma ayrılmaktadır:⁵⁵

1. Ebedî olarak kalacağı delaletle sabit olan hükümler.

Debûsî bu kısma, Hz. Peygamber'in şeriatının vefatıyla birlikte ebedî olmasını örnek olarak verir. Nitekim Kur'ân'da⁵⁶ Hz. Peygamber'in, peygamberlerin sonuncusu olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, onun şeriatının sürekliliğini delâlet yoluyla ortaya koymaktadır.

2. Ebedî olduğu nas ile sabit olan hükümler.

Debûsî, bu tür hükme "... sana tâbi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım."⁵⁷ âyetini örnek olarak vermektedir. Âyette yer alan "kıyamet gününe kadar" ifadesi, nassın hükmünün kıyamete kadar yani ebedî olarak süreceğini açıkça ortaya koymaktadır.

⁵¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 231-233.

⁵² Cessâs, *el-Fusûl*, 2: 315.

⁵³ es-Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Mizânü'l-usûl*, neşr. Muhammed Zekî Abdülbir, (Katar: y.y., 1984,) 725.

⁵⁴ Pezdevî, *el-Usûl*, 3: 191-198; Serahsî, *el-Usûl*, 2: 82, 83. Konuyla ilgili olarak Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında cereyan eden tartışmalar için bkz. Yılmaz, Muharrem, "Nassa Ziyâde Problemi ve Fıkıhî İhtilâflara Etkisi (Hanefî ve Şâfiî Mezhepleri Örneğinde)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, (2018): 4-8.

⁵⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 235.

⁵⁶ Bkz. Ahzâb, 33/40.

⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/55.

3. Nas ile belirli bir vakte kadar (muvakkat) düzenlenmiş hükümler.

Bu tür hükümler, “Şunu sana bir sene haram kıldım veya helal kıldım”, “Bu, on yıllığına senin olsun” veya “Şu işi, on yıl yapmana müsaade ediyorum” şeklindeki ifadelerde yer alan hükümlerdir. Debûsî, bu tür geçici hükümlerin naslarda yer almadığını ifade etmektedir.⁵⁸

Debûsî’ye göre nas ile ebedî olduğu veya muvakkat olduğu ifade edilen hükümlerde nesih meydana gelmez. Zira Şâri’in, bu nitelikleri hâiz olan hükümlerin meşrû olduğunu bildirmesinden sonra nesih ile bunların gayr-ı meşrû halini alması Şâri’in ilk hükümle ilgili olarak vermiş olduğu haberde veya yapmış olduğu teşrî’de hata yaptığı, sonrada ilk hükmü neshetmekle bu hatasını telafi ettiği şeklinde yorumlanabilmektedir. Şâri’ hakkında böyle bir durumun düşünülmesi caiz değildir.⁵⁹ Debûsî, yapmış olduğu bu izahlarla vakitle kayıtlanmış olan hükümlerin neshedilmesinin, bedâ düşüncesi barındırması sebebiyle kabul edilemeyeceğini ortaya koymuş ve konuyla ilgili olarak Hanefî usulündeki yerleşik bakış açısını yansıtmıştır.⁶⁰

4. Herhangi bir vakitle kayıtlanmamış olan hükümler.

Ebedî veya geçici olduğuna dair herhangi bir kaydın bulunmadığı hükümler bu kapsamda yer almakta olup neshe konu olması yani neshedilmesi mümkün olan hükümler bu kısım hükümlerdir.⁶¹ Debûsî’ye göre herhangi bir hükmün meşrû kılınması, o hükmün bekâsını yani sürekliliğini gerektirmemektedir. Kâinatın yaratılması, yeryüzünün bitkiler ile canlandırılması, biz insanlara ihtiyarî eylemlerimizi yapabileceğimiz bir hayatın verilmesi, mülkiyeti sabit kılan alışveriş gibi hususlar nasilki sürekliliği gerektirmiyorsa Şâri’in ebedî veya geçici olduğuna dair herhangi bir vakitle kayıtlamadığı hükümlerin yürürlükte kalma sürelerinin sonradan beyân edilmesi de bu anlamda mümkün olmaktadır. Bu, kâinatın yaratılıp sonra kıyametle birlikte yok edilmesine benzemektedir. Burada kıyametin kopması, hangi vakte kadar devam edeceği bilgisi insanlar açısından meçhul olan kâinatın bekâ müddetinin sona erdiğinin bir beyânı olmaktadır.⁶²

Debûsî’nin, nesih konusunun hikmetini de makul bir zeminde izah etmeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre Allah, kullarının faydası (salâh) için veya bir hikmet gereğince bazı hükümleri meşrû kılmaktadır. Hükümlere ait olan bu fayda ve hikmet yönü ise zamana ve çağlara göre değişiklik arz

⁵⁸ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 235.

⁵⁹ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 235.

⁶⁰ Konuyla ilgili benzer izahlar için bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 2: 200-215; Pezdevî, *el-Usûl*, 3: 158-173; Serahsî, *el-Usûl*, 2: 54-65.

⁶¹ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 235.

⁶² Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 236.

edebilmektedir. Böyle bir durumda ise tebdîli mümkün olan hükümlerde bazı değişikliklere gidilmesi güzel ve uygun olmaktadır. Hükümlerde nesih yoluyla gerçekleşen değişikliği, doktor ve hasta arasındaki münasebete benzeten Debûsî, hastanın durumundaki değişikliklerin, tedavide takip edilecek süreç ve uygulamaların değişmesine sebep olabileceğini ifade ederek konuya mantıksal yönden açıklık getirmeye çalışmaktadır.⁶³

6. Neshin Çeşitleri

Debûsî, neshin gerçekleştiği delilleri Kur'ân ve sünnetle sınırlandırır. Dolayısıyla Kur'ân ve sünnette gerçekleşen nesih; Kitab'ın Kitab'ı, sünnetin sünneti, Kitab'ın sünneti ve sünnetin Kitab'ı neshetmesi şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Debûsî, Kitap ve sünnet arasında neshin gerçekleşmeyeceği düşüncesini benimseyen Şâfiî'nin (ö. 204/820) yaklaşımını "er-Risâle" adlı eserinden nakillerde bulunarak değerlendirir.⁶⁴ Debûsî'nin, öncelikle tartışmalı olan Kitap ve sünnet arasında gerçekleşen nesih konusunu incelediği görülmektedir.

6. 1. Sünnetin Kitap İle Neshi

Sünnetin Kitap yani Kur'ân tarafından neshedilmesi genel olarak kabul edilen bir husustur. Konuya dair olumsuz bir tavır sergileyen İmam Şâfiî'nin yaklaşımı bir kenara bırakılırsa Şâfiî usulcülerin, Kitab'ın sünneti neshetmesi meselesine olumlu yaklaşımları söylenebilir.⁶⁵

Debûsî'ye göre Kur'ân'ın, sünnetle sabit olan herhangi bir hükmü neshetmesi, Hz. Peygamber'in sünnetinde var olan bir hatanın açığa çıkarılması anlamında yorumlanamaz. Bu şekilde gerçekleşen bir nesih, gayr-ı metlûv olan vahiyde yani sünnetle sabit olan herhangi bir hükmün ne zaman sona ereceğinin metlûv olan Kur'ân vahiyde bildirilmesinden ibarettir.⁶⁶

Debûsî, Kur'ân'ın sünneti neshedebileceğine delil olarak "Biz kitabı sana, her şeyin açıklayıcısı olarak indirdik"⁶⁷ âyetini zikreder. Ayette Kur'ân, her şeyi beyân edici yani açıklayıcı olma özelliğiyle nitelendirilmiştir. Dolayısıyla sünnet de Kur'ân tarafından açıklanacak olan hususlar kapsamında yer almaktadır. Sünnette yer alan herhangi bir hükmün geçerlilik süresinin bittiğine dair bilgi de bir tür beyân yani açıklama olmaktadır. Bu itibarla nesih manasına gelen

⁶³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 236.

⁶⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 237.

⁶⁵ Bkz. es-Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebâr et-Temîmî el-Mervezî, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, haz. Nâcî es-Süveyd, (Beyrût: el-Mektebetü'l-asriyye, 2011), 1: 386-387.

⁶⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 239, 240.

⁶⁷ Nahl, 16/89.

böyle bir beyânın Kur'ân'ın her şeyi beyân etmesi olarak değerlendirilmesi mümkün olmaktadır.⁶⁸

Debûsî'nin ifadesine göre sünnetin, başka bir sünnetle neshi nasıl câiz ise Kur'ân'da yer alan bir vahiyde yani âyetle neshedilmesi de aynı şekilde câiz olmalıdır.⁶⁹

Debûsî, sünnetin Kitap ile neshi bağlamında iki örnek vermektedir: Bunlar; kıblenin değiştirilmesi ve Hudeybiye Antlaşması'nın bir maddesinin iptal edilmesidir. Kıblenin Beytü'l-Makdis'e doğru olması Hz. Peygamber'in sünnetine dayalı bir uygulama ve hüküm iken kıbleyi Kâbe olarak belirleyen "Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir."⁷⁰ âyeti ile sünnete dayalı bu uygulama neshedilmiştir.⁷¹

Hudeybiye Antlaşması'nın bir maddesi olan ve Hz. Peygamber tarafından da onaylanan "Kureys'ten kaçarak Müslümanlara sığınanların tekrar Kureys'e teslim edileceği" hükmü, Müslüman olduğu anlaşılan kadınların kâfirlere teslim edilmesini yasaklayan "... Eğer (o kadınların) mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin."⁷² âyeti ile neshedilmiştir.⁷³

6. 2. Kitab'ın Sünnet ile Neshi

Sünnet'in Kitab'ı neshi meselesi, farklı görüşlerin ortaya konduğu bir alandır. Debûsî, bu tür bir neshi mümkün görmeyen Şâfiî'nin yaklaşımını ve temel dayanaklarını "er-Risâle"den nakillerde bulunarak ifade etmektedir. Şâfiî'ye göre sünnet ancak sünnetle, Kitap ta ancak Kitap ile neshedilebilir. Şâfiî'nin konuyla ilgili olarak naslardan ileri sürdüğü delillerden bazıları şunlardır: "Âyetlerimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, 'Ya (bize) bundan başka bir Kur'ân getir veya onu değiştir' dediler. De ki: "Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım."⁷⁴ âyeti, Kur'ân'daki herhangi bir âyetin sünnetle neshedilmesinin mümkün olmadığını ifade etmekte ve bu tür bir neshi "kendiliğinden değiştirme" olarak nitelendirmektedir.⁷⁵

⁶⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 240.

⁶⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 245.

⁷⁰ Bakara, 2/144.

⁷¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 241, 245.

⁷² Mümtehine 60/ 10.

⁷³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 245.

⁷⁴ Yûnus, 10/15.

⁷⁵ Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Mısır: Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1938), 106, 107; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 239.

“Biz bir âyetin hükmünü nesheder veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.”⁷⁶ âyetinde herhangi bir âyetin dengi (misli) olan başka bir âyetle neshinin mümkün olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir âyetin, dengi olmayan sünnet tarafından neshetmesi mümkün değildir.⁷⁷

Debûsî'nin ifadesine göre Şâfiî'nin görüşüne temel teşkil eden diğer deliller ise şunlardır: “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur’ân’ı indirdik.”⁷⁸ Bu ayette Hz. Peygamber’in, Kur’ân’ın açıklayıcısı (mübeyyin) olduğu haber verilmektedir. Hükmü değiştirmek (tebdîl) anlamına gelen neshin, Kur’ân’ı açıklama olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde hadislerin Kur’ân’a arz edilmesini ifade eden rivayet de sünnetle Kitap arasında böyle bir neshin mümkün olamayacağını ortaya koymaktadır. Zira nâsîh olarak değerlendirilecek sünnet delili, Kur’ân’a aykırı bir hüküm ihtiva etmektedir. Hadislerin Kur’ân’a arz edilmesine dair rivayete göre ise Kur’ân’a aykırı olan herhangi bir sünnetin kabul edilmemesi gerekmektedir.⁷⁹

Şâfiî'nin konuya dair görüşlerini ve temel dayanaklarını aktaran Debûsî, Kitab’ın sünnetle neshedilmesinin mümkün olduğunu gerekçeleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber, sünnetle bir hükmü düzenlerken gayr-i metlûv olan vahiy ile hareket etmektedir. Dolayısıyla metlûv olan vahiy ile gayr-i metlûv olan vahiy arasında teşrî’ fonksiyonu açısından herhangi bir fark bulunmamaktadır.⁸⁰ Debûsî, kaynağının Hz. Peygamber olması sebebiyle sünnetle sabit olan herhangi bir hükmün Allah’ın hükmü olarak değerlendirilemeyeceğini ifade edenlere karşı da benzer bir izah tarzı ortaya koymaktadır. Ona göre sünnet, her ne kadar görünürde Hz. Peygamber’e izâfe ediliyor olsa da, gerçekte Allah’a dayanmaktadır. Debûsî, bu yaklaşımını “Akıttığınız meniyi düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa biz miyiz yaratan?”⁸¹ âyeti üzerinden desteklemeye çalışır.⁸²

Hadislerin Kur’ân’a arz edilmesini ifade eden rivayeti değerlendiren Debûsî, bu rivayetin Kitab’ın sünnet ile neshedilmesine engel teşkil etmediğini ifade eder. Zira bu rivayette anlatılan durum, Hz. Peygamber’in vefatından sonra rivayet edilen ve haber-i vâhid niteliğindeki rivayetlere özel bir konudur. Dolayısıyla bu rivayete öngörülen arz meselesi, âhâd haber türü hadislerin

⁷⁶ Bakara, 2/106.

⁷⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 108; Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 239.

⁷⁸ Nahl, 16/44.

⁷⁹ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 239.

⁸⁰ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 242.

⁸¹ Vâkıâ, 56/58, 59.

⁸² Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 243.

Kur'ân'ın hükmüyle çatışması ve vürûd tarihlerinin bilinmemesi halinde söz konusu olmaktadır. Böyle bir durumda yapılacak şey, Kitab'ın hükmünün âhâd habere tercih edilmesidir.⁸³

Debûsî, sünnet'in Kitab'ın hükmünü neshetmesine şu örneği verir: Kur'ân'da yer alan *"Bundan sonra artık başka kadınlarla evlenmen, elinin altında bulunan cariyeler hariç, güzellikleri hoşuna gitse bile, bunların yerine başka hanımlar alman sana helâl değildir..."*⁸⁴ âyetiyle Hz. Peygamber'in mevcut hanımlarının dışında başka bir kadınla evlenmesi yasaklanmıştır. Debûsî'ye göre âyetin ifade ettiği yasak hükmü, Hz. Aişe'den gelen *"Hz. Peygamber, dilediği kadar kadınla evlenmek kendisine helal kılındıktan sonra vefat etmiştir."*⁸⁵ şeklindeki rivâyetle neshedilmiştir. Bu, gayr-i metlûv olan vahyin, metlûv olan bir vahyin hükmünü neshetmesine örnek olmaktadır. Zira bu âyetin hükmünü nesheden herhangi bir delil Kur'ân'da yer almamaktadır.⁸⁶

6. 3. Kitab'ın Kitap İle Neshi

Herhangi bir âyetin başka bir âyetle veya herhangi bir sünnetin başka bir sünnetle neshi meselesi âlimler arasında genel olarak kabul gören bir husustur. Debûsî'nin konunun temellendirilmesine yönelik herhangi bir açıklama yapmadan iki örnek üzerinden bu tür neshin pratik yansımalarını sunduğu görülür.

Debûsî, ilk olarak zina suçunun cezasını düzenleyen ayetler arasında gerçekleşen neshe örnek vermektedir. *"İçinizden zina eden iki kimseye eziyet edin..."*⁸⁷ âyetinde yer alan "eziyet etme" hükmü, *"Kadınlarınızdan zina yapanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun."*⁸⁸ âyetiyle neshedilmiş ve hüküm "evde hapis" olarak düzenlenmiştir. Bu hüküm de *"Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun."*⁸⁹ âyetiyle neshedilmiş ve zina fiili için hüküm yeniden düzenlenmiştir.⁹⁰

⁸³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 244.

⁸⁴ Ahzâb, 33/52.

⁸⁵ Dârimî, "Nikâh", 44; Nesâî, "Nikâh", 56; Benzer bir rivayet için bkz. Tirmîzî, "Kur'ân Tefsîri", 34.

⁸⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 244.

⁸⁷ Nisâ, 4/16.

⁸⁸ Nisâ, 4/15.

⁸⁹ Nûr, 24/2.

⁹⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 245. Kimi kaynaklarda zinâ suçuna öngörülen cezayı düzenleyen ilk âyetin Nisâ suresinin 16. âyeti olduğu, daha sonra ise mushafta önce yazılmış olan 15. âyetin nâzil olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Azim Yayınları, 2007), 2: 531). Debûsî'nin de bu kabulden hareket ettiği söylenebilir.

Debûsî'nin vermiş olduğu diğer bir örnek ise Enfâl sûresinde yer alan "Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener." âyetidir.⁹¹ Bu âyet sonrasında gelen "Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener."⁹² âyetiyle neshedilmiştir.⁹³

6. 4. Sünnet'in Sünnet ile Neshedilmesi

Debûsî, herhangi bir sünnetin diğer bir sünnet tarafından neshedilmesinin câiz olduğunu ifade eder ve herhangi bir açıklamaya yer vermeden konuyla ilgili üç örnek verir.

Hz. Peygamber, "Sizlere kabir ziyaretlerini yasaklamıştım, artık kabirleri ziyâret edebilirsiniz."⁹⁴ hadisi ile kabir ziyaretiyle ilgili daha önce verdiği yasak hükmünü neshetmiştir.

Hz. Peygamber daha önce içki kaplarından herhangi bir şey içilmesini yasaklamış,⁹⁵ "Bundan böyle bütün kaplardan içebilirsiniz, ancak alkollü içki içmeyiniz."⁹⁶ hadisiyle de söz konusu yasak hükmünü neshetmiştir.

Debûsî'nin konuyla ilgili vermiş olduğu son örnek kurban etlerinin saklanması yasağının neshedilmesi ile ilgili rivayettir. Hz. Peygamber, "Kurban etlerini (ileride yemek üzere) üç günden daha fazla saklamanızı nehyetmişim. Artık yiyebilir ve saklayabilirsiniz."⁹⁷ buyurmuş ve daha önce sünnet ile sabit olan hükmü neshetmiştir.⁹⁸

SONUÇ

Hanefî fıkıh usulünün gelişmesinde büyük katkıları olan ve mezhebin usul düşüncesine yön veren âlimlerden biri olan Debûsî, fıkıh usulü alanında yazmış olduğu "Takvîmu'l-edille" isimli meşhur eserinde nesih konusuna sistematik denilebilecek bir tarzda yer vermiştir. Konuyla ilgili olarak karşıt görüşlere değinmiş, kendi görüşünü ispatlamak ve muhalif görüşleri eleştirmek amacıyla güçlü deliller sunmuştur.

Debûsî, neshin kelimesinin sözlükte iptal ve tebdîl anlamlarına geldiğini ifade etmekle birlikte kavramın şer'î bir terim olduğunu belirtmektedir. Ona göre nesih; hüküm koyucunun, bir hükmün yürürlükte kalma süresinin artık sona erdiğini beyân etmesinden ibarettir. Nesih, mümkün, câiz ve fiilen gerçekleşmiş bir durumdur. Bu bakımdan herhangi bir Müslümanın neshin

⁹¹ Enfâl, 8/65.

⁹² Enfâl ,8/66.

⁹³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 245.

⁹⁴ Müslim, "Cenâiz", 106; Tirmizî, "Cenâiz", 60.

⁹⁵ Yasaklayan rivâyetler için bkz. Müslim, "Eşribe", 6.

⁹⁶ Ebû Dâvud, "Eşribe", 7.

⁹⁷ Ebû Dâvud, "Edâhî", 10; İbn Mâce, "Edâhî", 16.

⁹⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 245.

imkân ve cevâzını kabul etmemesi düşünülemez. Nesih sadece Hz. Peygamber hayatta iken gerçekleşebildiği için onun vefatından sonra neshin gerçekleşmesi düşünülemez. Nesih, ancak şer'î hükümlerde söz konusu olabilmektedir. Ebedî veya geçici olduğuna dair herhangi bir kaydın bulunmadığı şer'î hükümler, neshe konu olması yani neshedilmesi mümkün olan hükümlerdir. Allah'a, sıfatlarına, kitaplarına ve peygamberlerine iman gibi değişmeyen konular neshe konu olamazlar. Debûsî'ye göre, neshedilmesi mümkün olan hükümlerde neshin gerçekleşebilmesi için o hükümle amel etmenin mümkün olması şarttır. Dolayısıyla herhangi bir hükümle amel edilecek kadar bir zamanın geçmemesi durumunda söz konusu hükmün neshedilmesi mümkün değildir.

Nesih; tilâvetle hükmün birlikte neshi, hükmün neshedilip tilâvetin kalması, tilâvetin neshedilip hükmün kalması ve nassa yapılan ziyade ile gerçekleşen nesih şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Debûsî, nassa herhangi bir şey ziyade etmenin, görünürde bir beyân olduğunu fakat içerik olarak bir nesih olduğunu özellikle vurgulamış ve konuya dair Hanefî usul düşüncesindeki hâkim kanaati net bir şekilde yansıtmıştır.

Debûsî, neshin gerçekleştiği delilleri Kur'ân ve sünnetle sınırlandırır. Dolayısıyla icmâ ve kıyas gibi delillerde nesih gerçekleşmez. Kur'ân ve sünnette gerçekleşen nesih; Kitab'ın Kitab'ı, sünnetin sünneti, Kitab'ın sünneti ve sünnetin Kitab'ı neshetmesi şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Debûsî, ihtilafı bir konu olan Kur'ân ve sünnet delillerinin birbirini neshedip edemeyeceği meselesini detaylı olarak incelemiş ve böyle bir neshi mümkün görmeyen Şâfiî'nin görüşünü ve dayandığı delilleri vererek tenkit etmiştir. Bu bağlamda o, sahih sünnetin de vahiy mahsülü olmasından hareketle her iki delil arasında neshin mümkün olduğunu ifade etmiş ve örnekler üzerinden görüşünü desteklemeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-esrâr an Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. 2 Cild. İstanbul: Şirket-i Sahâfe-i Osmâniye, 1308/1890.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. Thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 2. Baskı. 4 Cild. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1994.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. Âsâ. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. Thk. Halil Muhyiddin Meys. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.

Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Azim Yayınları, 2007.

- İbn Emîr Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 2 Cild. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Melek, Abdülatîf bin Abdülazîz bin Emînüddîn. *Şerhu'l-Menâr*. İstanbul: Salah bilici kitabevi, t.y.
- Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî. *Nûrû'l-envâr fî şerhi'l-Menâr*. 2 Cild. İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986.
- Molla Hüsrev, Mehmed. *Mir'âtü'l-usûl fî şerh-i Mirkâtî'l-vusûl*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y.
- en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*. 2 Cild. İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986.
- Lutfullah Cebeci, "Ebû Müslim el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 22: 509.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkıh*. Thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cild. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- es-Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mîzânü'l-usûl*. Neşr. Muhammed Zekî Abdülbir. Katar: b.y., 1984.
- es-Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâtiu'l-edille fî'l-usûl*. Thk. Nâcî es-Süveyd. 5 Cild. Beyrût: el-Mektebetü'l-asriyye, 2011.
- es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Usûl*. Thk. Ebü'l-Vefâ el-Afğânî. 2 Cild. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 2005.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Yılmaz, Muharrem. "Nassa Ziyâde Problemi ve Fıkıhî İhtilâflara Etkisi (Hanefî ve Şâfiî Mezhepleri Örneğinde)". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/1, (2018), 1-28.